

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Mei 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2,50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. MARTIN, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. VOGELANG, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. N. BEETS, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Aanwinsten.

De verzamelaar die niet in het wilde vergaart, maar met verstand van zaken te werk gaat, zal altijd wel doen te beginnen met, zooveel mogelijk, zijn serieën aan eenige toongevende voorwerpen vast te leggen. Laat het zilverwerk, meubelen, ceramiek, beeldhouwkunst zijn, of wat ook, ten bate van het overzichtelijke en leerrijke zal het noodig zijn eerst een paar deugdelijk karakteriseerende stukken te nemen, waaromheen zich dan de rest der verzameling kan groepeeren,

Toen ik mij voornam eene kleine verzameling van beeldhouwwerken der vroegrenaissance bijeen te brengen en ik wist, dat de serie geene groote uitbreiding kon krijgen, wegens beperktheid van middelen en omdat ook andere serieën om verzorging vroegen, begreep ik, dat allereerst de voornaamste artiesten vertegenwoordigd moesten worden, of althans de typen welke zij schiepen. En van die typen was, uit den aard der zaak, dat der madonna het belangrijkste.

Zoo was het stucco exemplaar der Madonna dei Pazzi in het museum gekomen (*Bulletin* No. 4 blz. 101), een vorig jaar het stucco van den zoogen. Meister der Marmormadonnen, die aan Rossellino doet denken.

Daarom ook was de groote staande Madonna van een leerling van Jacopo delle Quercia gekocht. Uit de school van Verrocchio hadden wij wel is waar een fraaien Christuskop, maar het madonna-type van dezen laatsten meester was nog niet vertegenwoordigd. Aan het einde van het vorige jaar kon de leemte worden aangevuld door een voortreffelijk geconserveerd stucco-relief, een navolging van het marmeren reliëf te Poggio Imperiale, bij Florence. De maagd, ten halven lijve zichtbaar, vertoont door houding van kop en vorm van gezicht, met de forsche trekken, de ernstige zwaar-moedige uitdrukking van Verrocchio's madonna's en ook het Christuskind met de mollige beentjes en armpjes verraadt zijn geliefkoosd kindertype. Het reliëf moet vroeger gepolychromeerd zijn geweest en is zeker niet zoo heel lang geleden van de verflaag ontdaan, waardoor het bijzonder goed bewaarde modelé met de scherpe plooiohoekjes, de onberispelijk gave handen, in één woord de frischheid van dit monumentje verklaard kan worden.

Mocht thans nog de zoo sympathieke Luca della Robbia door een madonna-reliëf vertegenwoordigd zijn, dan was de kleine verzameling al tot een leerzaam geheel gegroeid.

Werd die verzameling dan eens in haar geheel geschetst, dan zoude in de eerste plaats genoemd worden een nagenoeg levensgrootte portretbuste van een jong meisje of jonge vrouw, welke, ik zette dat reeds elders uiteen (*Het Huis*, oud en nieuw, Jaargang 5, Afl. 3), beschouwd moet worden als de oorspronkelijke schets voor de Justitia-figuur aan de Fonte Gaja, te Siena, vervaardigd door Jacopo della Quercia. Wanneer men bedenkt, dat deze buste niet later dan in 1415 gemaakt kan zijn, dan hebben wij vóór ons het vroegste gebeeldhouwde portret dat van de wedergeboren kunst in het 15de eeuwsch Italië getuigt. Als uitgangspunt van de Renaissance beweging in het algemeen, als vroegst gedateerd monument van onze verzameling in het bijzonder, hebben wij hier iets waarvan het belang moeilijk overschat kan worden.

Wij springen ruim twee en een halve eeuw over en komen te staan voor twee portret bustes in terra cotta van onzen nationalen beeldhouwer Rombout Verhulst. De bustes waren het eigendom van het Gymnasium der Jesuïten te Katwijk-Binnen, waar zij doorgingen voor portretten van leden der familie van Wassenaer. De heer M. van Notten, wiens uitgebreid werk over Rombout Verhulst thans ter perse is, deelt mij echter mede, dat wij er de portretten van Willem van Lyere en Maria van Reygersberg in moeten herkennen, welke omstreeks 1670 door Verhulst zijn vervaardigd.

Voor al de buste van Maria van Reygersberg is interessant, treft ons door een sprekend realisme, zoodat wij niet alleen het goed doordachte en gevoelde kunstwerk, maar ook het historische document bewonderen, dat ons de deftige dame uit den bloeitijd onzer Republiek voor oogen brengt.

Eindelijk vermeld ik den aankoop van een tafel van notenhout, aan de smalle kanten gedragen door sierlijk gebeeldhouwde cariatiden en in

het midden gesteund door een serie van kleine gecanneleerde kolommen, in den stijl van Vredeman de Vries, ontstaan omstreeks 1600, een meubel dat door elegance van vormen en buitengewoon verzorgde afwerking alle aandacht verdient.

A. PIT.

Een hoogst merkwaardige gemme te Maastricht.

In den schat van St. Servaas te Maastricht berust een gouden, reliquiën bevattend, kruis met ivoren Christusbeeld.

't Kruis wordt beschreven bij de Bock en Willemsen *Antiquités sacrées* p. 115 en is p. 117 afgebeeld. 't Wordt door deze schrijvers gedateerd op de tiende eeuw, wat bevestigd is door vernieuwde onderzoekingen van den laatsten tijd. Nu bevindt zich onder de plaats waar de voeten van het Christusbeeld waren, een gesneden steen, die zeer de aandacht waard is.

Jhr. Mr. de Stuers had de welwillendheid er mij een afgietsel van te schenken. 't Is een Canaliyn Intagho (20 bij 15 m.M.) en niet een »Camée en onyx» zooals de Bock-en Willemsen zeggen.

Voorgesteld is een naakte, gebaarde en gehelnde krijger met speer, schild en zwaard. Het rechterbeen is licht gebogen, het linkerbeen staat vol op den grond. De bewerking is zeer mooi en zuiver, zonder de droogheid en dorheid der oudere gemmen en de overdreven weekheid der latere.

Men kan met volle gerustheid het ontstaan stellen op ongeveer het midden der Hellenistische periode. In *Furtwängler's Antike Gemmen*, plaat XXXI. XXXIII en XXXIX komen voorbeelden van steenen voor, die groote stijlovereenkomst met onze gemme vertoonen.

Wat de voorstelling aangaat spreken de Bock en Willemsen van Mars, doch wij zouden liever de voorstelling noemen een Gebaarden Krijger. In het tijdperk waar wij de steen in meenden te moeten plaatsen, placht men den God Ares op een andere wijze af te beelden, meest als een jongen man, ongebaard of met zeer lichte baardharen, in den vollen bloei van krachtige jeugd. Deze krijger is bepaald meer op gevorderden leeftijd, terwijl het niet den indruk maakt of de voorstelling een copie is van een of ander grooter beeld. Wanneer het bovendien Ares was, zou niet ontbreken een of ander attriboot als b.v. een tropee of statiebeeld.

Op plaat I n°. 22 C. komt bij Furtwängler een gestalte voor die zeer veel overeenkomst vertoont met den held op onzen steen; Furtwängler spreekt daar van Bärtiger Krieger mit Helm und Schild. De Intagho van het Kruis van St. Servaas is dus een carnaliyn uit den Hellenistischen tijd, voorstellende eenen gehelmden krijger.

H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ.

Oude Monumenten,

Het herstel van het grafmonument in de N. H. kerk te Amerongen.

Den 7en Maart 1907 is in het koor der kerk van Amerongen op zeer eenvoudige wijze een monument hersteld, dat eene belangrijke artistieke beteekenis heeft; het zijn de overblijfselen van de graftombe van Goert van Reede, heer van Amerongen († 1585) en zijne echtgenoot Geertruyd van Nyenrode († 1605).

Goert van Reede was een machtig heer, die den luister van zijn geslacht vermeerderd had door zijn huwelijk, dat het aangrenzende Zuylestein bij de heerlijkheid Amerongen had gevoegd. En ook persoonlijk was hij in aanzien: hij was vroeger hoofdschout van Utrecht geweest en nog op gevorderden leeftijd werd hij aangewezen, om deel uit te maken van het gezantschap, dat de souvereiniteit der Nederlanden ging aanbieden aan den Franschen koning. Maar deze gewichtige zending, die zijn levensarbeid bekroonen moest, volvoerde hij niet; onderweg werd hij ziek en de ziekte sleepte hem ten grave (19 April 1585). Maar hij had besloten, dat

Penning met borstbeeld van Goert van Reede.

»die Spur von seinen Erdentagen nicht in Aeonen untergehen" zou, en daarom had hij reeds »in sijn leven by eenen Mr. Jacob Colyn doen houwen in steene sijn tombe ende ligchaem, verheven van der erden, met sijn quartier verchiert, alsoft hy een banderheer ware geweest, om 't Amerongen in de kerck gestelt te worden" 1). Aldus verhalen ons zijne beide zoons ter gelegenheid van een proces, dat zij omstreeks 1608 voerden. Maar de berekening van heer Goert kwam verkeerd uit: zijne graftombe zou zijn naam *niet* bekend doen blijven gedurende de eeuwen, want niemand heeft ooit van het monument gehoord. Eene overlevering, die nog te Amerongen leeft, verhaalt, dat de Franschen in het koor hunne paarden gestald en bij die gelegenheid het monument geruineerd en afgebroken hebben. Dit

1) Van der Monde, Tijdschrift voor geschiedenis van Utrecht. 1844 p. 87.

verhaal spreekt op Napoleon en zijne legioenen; maar blijkbaar vergist zich de legende en is het misdrijf gepleegd door het leger van Lodewijk XIV, dat in 1672 inderdaad ook het huis Amerongen geheel heeft verbrand.

Zoo verklaart het zich voldoende, dat in de 19e eeuw zelfs de herinnering aan de tombe geheel verdwenen was. Zóózeer was dit het geval, dat de architect C. Kramm, die in 1837 het in steen gehouwen beeld van heer Goert

toevallig in het Amerongsche kerkkoor op den grond had zien liggen, ernstig twijfelde aan de identiteit van het beeld met de tombe, waarvan hem later het processtuk sprak, — hoewel toch de gelijkenis van den voorgestelden persoon (niet alleen afgebeeld op eene geschilderde memorie-tafel op het kasteel Amerongen, maar ook op den hoogst zeldzamen, hier gereproduceerden zilveren penning in het Stedelijk museum van oudheden te Utrecht) onmiskenbaar heeten

Het herstelde grafmonument in de N. II. Kerk te Amerongen.

moest. Toen ik, meer dan eene kwart eeuw geleden, de Amerongsche kerk eens bezocht, merkte ik in den grond vóór een der kerkdeuren een witten steen op in menschenvorm, blijkbaar een beeld, dat op het gelaat lag, om als trede te dienen voor de kerkdeur. Ik signaleerde de vondst dadelijk aan den tegenwoordigen heer van Amerongen, die met belangstellende zorg het stuk liet ontgraven; zóó is heer Goert van Reede, die na Kramms bezoek (in de 19e eeuw derhalve, zoo trotsch op hare verlichting!) in den grond geraakt was, weder

aan het licht gekomen. Ook zijne gemalin is later teruggevonden, toen de heer van Amerongen voor zijn gezin eene zitplaats liet inrichten in de oude kapel van Natewisch, waar ook dit beeld op het gelaat bleek te liggen, om te dienen als dorpel voor de kapel. Toen deze vondsten wereldkundig werden, zond wijlen Philips van der Kellen mij een viertal fragmenten van witsteenen beeldhouwwerk in renaissance-stijl, die hij in der tijd op het kerkhof te Amerongen had gevonden: een slip van den mantel van vrouw Geertruyd, eene lijst met eenige van hare kwartieren en twee fragmenten van een rijk versierd gebombeerd fries. Ik zond deze aan den heer van Amerongen toe, die ze met zorg heeft bewaard tot op heden.

De oprichting ten vorigen jare van eene Archeologische commissie door de Staten van Utrecht gaf aanleiding, om deze overblijfselen weder in cere te herstellen. Het budget der commissie is zéér klein; maar het bleek toch voldoende, om dit doel te bereiken. Zij was eenstemmig van oordeel, dat zij *niet* moest trachten, de luisterrijke tombe na te maken, — alleen om wat daarvan over was op sobere en passende wijze weer op de oude plaats te herstellen. Zoo zijn dus thans de beide beelden (geschonden, maar toch nog zeer important) geplaatst op eene breede zerk, die ondersteund wordt door twee basementen, waarvan het voorste de volgende inscriptie draagt:

*Deze beelden van
Goert van Reede, heer van Amerongen,
overleden 19 April 1585
en van zijne echtgenoot
Geertruyd van Nyenrode, vrouw van Zuylesteyn,
overleden 6 April 1605
zijn vervaardigd door den Utrechtschen beeldhouwer
Jacob Colyn de Nole
en op nieuw geplaatst
op kosten der Staten van Utrecht in 1907.*

In de achterzijde van het andere basement zijn de drie bewaarde fragmenten der tombe ingemetseld; de slip van vrouw Geertruyd's mantel (belangrijk, omdat zij den samenhang der fragmenten met de beelden bewijst) is natuurlijk weder aan het beeld bevestigd op de plaats, waar hij geheel paste. Ook de andere fragmenten zijn interessant. Allereerst omdat de gebombeerde vorm van het rijk met renaissance-ornamenten versierde fries bewijst, dat dit stuk hoog geplaatst geweest moet zijn, en dat derhalve de tombe blijkbaar eene door pilaren gedragen overhuiving moet hebben bezeten. Ook nog om eene andere reden zijn deze fries-fragmenten curieus: de achterzijde van een daarvan vertoont eene gothieke krul; de bijzonderheid bewijst, dat de beeldhouwer voor de vervaardiging van het fries steenwerk gebruikt heeft van een gothick monument, —

allicht van een der katholieke kerkmeubelen, die door de Utrechtsche hervorming in 1580 buiten gebruik waren gesteld.

Nog een enkel woord over den maker van het beeld, dien de jonkers van Amerongen Mr. Jacob Colyn noemen. De kunstenaar is ons goed bekend: het is Jacob, de gevierde zoon van den Utrechtschen beeldhouwer Colyn de Nole, die in de Utrechtsche archieven herhaaldelijk voorkomt als de auteur van belangrijke kunstwerken en in 1601 overleed; terwijl ook zijn zoon Willem Jacobss. Colyn († 1620) als beeldhouwer vermeld wordt ¹⁾. In 1580 komt Jacob Colyn de Nole in aanmerking, als er sprake van is, eene tombe te stellen voor den overleden aartsbisschop van Utrecht, heer Frederik Schenck van Tautenburg. Tot de opdracht schijnt het niet gekomen te zijn; maar denkelijk is de kunstenaar daarvoor schadeloos gesteld door de bestelling van het Amerongsche monument, dat uit denzelfden tijd moet dagteekenen. Immers wij weten, dat heer Goert de tombe vóór zijn dood (1585) heeft laten vervaardigen; het is geheel onaannemelijk, dat het groote monument op het koor (waar de grafkelder der Van Reede's zich bevindt) kan geplaatst zijn, zoolang daardoor het hoogaltaar onzichtbaar zou geworden zijn. Blijkbaar heeft dus heer Goert, toen de Hervorming hem in 1580 noodzaakte het altaar te doen wegnemen, het koor ingericht als grafkapel van zijn geslacht en daar het groote monument doen plaatsen op de plek, waar thans weder de twee fraaie beelden van het echtpaar rusten, — laat ons hopen voor langeren tijd dan de vorige maal!

S. MULLER Fz.

De Muurschildering »St. Christophorus» in de Groote Kerk te Breda.

Toen eenige maanden geleden in de dagbladen het bericht werd opgenomen, dat in de Groote- of Lieve-Vrouwekerk te Breda opnieuw eene groote muurschildering was blootgelegd, toen hebben wij gemeend dat het beter was met eene mededeeling daarvan aan de lezers van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond te wachten tot dat wij die konden doen vergezeld gaan van eene fotografische opname, nadat dan eerst de kalklaag, waaronder deze schildering eeuwen lang bewaard bleef, zou zijn verwijderd.

Dan eerst toch zou het mogelijk zijn om over de betrekkelijke waarde er van te oordeelen, terwijl een photo de beschrijving zeer zal verduidelijken.

Uit de goedgeslaagde reproductie, die wij hierbij thans kunnen aanbieden, zullen de lezers van het Bulletin al dadelijk eene goede voorstelling krijgen van de reusachtige afmetingen van deze merkwaardige muurschildering.

Zij beslaat het gansche muurvak tusschen de bekende doopvont en den westelijken hoofdingang der kerk onder den toren; de hoogte van

1) Vergl. over de familie en over eenige andere leden, beeldhouwers te Antwerpen, mijn artikel in: Oud-Holland, 1907.

dit muurvak tot in den top van den gewelfboog is 10 20 M. en de breedte 4.60 M. De schildering vangt evenwel aan ter hoogte van 2.20 M. boven den

Nieuw ontdekte muurschildering in de Groote Kerk te Breda.

vloer en onmiddellijk boven het deurtje, dat toegang geeft naar den torentrap.

De enorme afmetingen verheffen al dadelijk deze muurschildering tot een »unicum'' in den lande, want grootere zijn tot heden in Noord- of Zuid-Nederland zeker niet bekend.

Doch niet alleen door de kolossale afmetingen maakt deze schildering een overweldigenden indruk op den beschouwer, doch vooral ook door de met zooveel kracht in beeld gebrachte reuzenfiguur van St. Christophorus en men bemerkt al aanstonds de meesterhand van den schilder, die in deze eenvoudige, rustige tekening zich wist vrij, te houden van alle over-

drijving en van den zijn kracht bewusten reus een nobele figuur maakte.

De hoofdfiguur is dus niet alleen groot maar in den gewonen zin van

het woord ook breed van opvatting; nergens iets gedwongens of eenige jacht op effect; iedere lijn is zooals zij is omdat zij niet anders mag of kan zijn.

Iedere plooi van het rustig kalme gelaat en evenzeer de geheele houding drukken ernst en waarheid uit en als met volkomen zekerheid ziet men den reus met zijn kostbaren last door het water waden.

Wij achten de legende van St. Christophorus, den Christusdrager, te algemeen bekend en worden er ook in ons land te veel voorstellingen van gevonden, dan dat wij het noodig achten die hier te herhalen, doch in belangrijkheid, ook uit een oogpunt van vroegere kunst, wint ongetwijfeld de Bredasche schildering het van de meeste, zoo niet van alle andere.

Niet overal toch had men te beschikken over zoo groot oppervlak dat men daarop, behalve al het bijwerk, een hoofdfiguur kon schilderen zooals hier van 5 50 M. hoogte ¹⁾ bij 2.60 M. breedte, maar ook lang niet overal heeft men de kunst van een ervaren meester kunnen inroepen zooals in de oude rijke kapittelkerk te Breda.

Maar bovendien is ons dit voorbeeld van zestiend'eeuwsche schilderkunst zoo goed bewaard gebleven, dat het na zorgvuldig gezuiverd en gefixeerd te zijn, slechts op enkele plaatsen kleine herstellingen behoefde, om het geheel weder te doen zijn, wat het ook eeuwen geleden reeds was, een sieraad van een der schoonste kerken van ons Vaderland.

Hoe jammer toch dat wij niets kunnen mededeelen van den schilder van dit waardevolle stuk! Is het misschien dezelfde die de in 1902 in deze kerk teruggevonden »Annonciatie» geschilderd heeft? Ofschoon de voorstellingen zeer uiteenloopen meenen sommigen in de werkwijze wel eenige overeenkomst te bespeuren, maar zeker is het, dat zij beide van ongeveer denzelfden tijd dagteekenen, die wij vermeenen te moeten stellen op het laatst ongeveer der XVe eeuw ²⁾.

Keeren wij evenwel van den schilder tot de schildering terug.

Wij zien den reus eenigzins ter zijde gekeerd, omhuld door een wijden rooden mantel, aan de binnenzijde groen gevoerd, waaronder een geel onderkleed met blauwachtigen kraag, op de borst door eenige riempjes aanéngestrikt. Dit onderkleed reikt tot even boven de knieën, die evenals de beenen geheel bloot zijn gelaten.

De rechterarm is opgeheven ter hoogte van het hoofd en omvat een

1) In de ikonomische studie van G. W. van Heukelum »van Sante Christoffels beelden», 's Gravenhage 1865, wordt de hoogte der meest bekende St. Christoffel-schilderingen opgegeven op 12 voet, in overeenstemming met de oude legende die zegt »dat hi was XII cubetus lanc». In den Dom te Erfurt is het muurvlak waarop Christoffel is voorgesteld ter zelfder hoogte als te Breda.

2) Een onzer voortreffelijkste kenners van oude schilderkunst vermeent onze Bredasche schildering aan niemand anders te moeten toeschrijven dan aan den te 's Hertogenbosch geboren schilder Jeronymus Bosch (1470—1530).

langen stok, hier een boomstam, die steun vindt in de rivierbedding; de linkerhand grijpt in de plooiën van het opperkleed als om dit bij het plassen door het water omhoog te houden.

Door deze beweging der armen golft de mantel in sierlijke plooiën om de leden en geeft door de tegenstelling van de telkens te voorschijn komende binnenzijde in groene kleur met den rooden buitenkant en het gele onderkleed een zeer bijzonder relief aan de geheele figuur.

Het hoofd is gedekt met een in sierlijken wrong gevouwen tulband van grauwe kleur en daarachter zit het Christuskindje met het gezicht naar voren en de beide voetjes over de linkerschouder van den reus naar voren gestoken.

De mantel van het kind is door een knoop aan den hals gesloten doch ook hier evenals bij den reus doen de beide opgeheven armen dezen mantel in ruime plooiën wapperen in den wind.

In de linkerhand houdt het Christuskind boven het hoofd van den reus een wereldbol, omgeven van een meridiaan cirkel, waarboven een rood kruis, en de rechterhand is zegenend opgeheven over de aarde.

De rechervoet van St. Christophorus steekt tot even boven den enkel in het water; de bij het voortschrijden opgeheven linkervoet komt er nagenoeg geheel boven uit. Tusschen de klipsteenen van den rivierbodem ziet men visschen, zeepaardjes en dergelijke en in het water is met enkele krachtige toetsen een natuurlijke golfslag aangegeven, die zich tot in de wijde verte voortzet.

Behalve nu de hoofdfiguur, die in bijzondere mate praedomineert, is bij deze schildering veel werk gemaakt van wat wij zouden willen noemen het »bijwerk" en dat uitmunt door de naïeve voorstellingen maar niet minder door de meesterlijke wijze waarop daarmede een bijzonder schoon perspectief verkregen is, waardoor tevens de geheele legende in beeld kon worden gebracht.

Links van den toeschouwer, dus rechts en eenigzins achterwaarts van St. Christophorus, verheft zich aan den oever loodrecht een hooge rots en boven op dit eenzaam en verlaten punt vindt men eene voorstelling van het ongelooft in den vorm van een dik opgeblazen monsterdiertje, zonder andere ledematen dan een paar korte achterpooten en in den wijd geopenden muil een kronkelende visch; een persiflage dus op de onmacht van het van verwaandheid opgeblazen ongelooft, dat niet in staat is de waarheid te verslinden.

Ter rechterzijde is de oever waarheen St. Christoforus zijn schreden richt, doch daar vindt men integendeel het geloof in den naderenden Christus.

Een monnik of kluizenaar in zijn pij gehuld, komt uit zijn kluis te voorschijn met een ontstoken lantaarn in de handen en is gereed tot hulp en ontvangst van den Christusdrager, hem door zijn licht den weg wijzende in den duisteren nacht.

Die kluis, blijkbaar het doel van den tocht, is eene kleine kapel of

bedehuis, wier lichtramen in matten glans de weinige lichtstralen weerkaatsen die het water daarin werpt.

Op eigenaardige wijze heeft de schilder partij getrokken van een in werkelijkheid zich hier bevindend lichtraam in den torenmuur en wel zoo dat de benedenstaande toeschouwer niet gemakkelijk dit gedeelte werkelijkheid van het geschilderde zal onderscheiden.

Wij hebben derhalve hier een oud voorbeeld van het schilderen der panopticons van onze dagen dat bijzonder merkwaardig is.

De voor en achter de kapel sterk insnijdende kustlijn scheidt beneden aan den onderste rechterhoek een gedeelte af dat wij als de verblijfplaats van de goddeloozen moeten beschouwen.

Van boven af wordt in deze rotsspleet ingeworpen, of stort zich daarin 't onderste boven neer, een gedrocht met wijd uitgestrekte pooten en een kop als van een aap, waarin wij eene symbolische voorstelling van de zonde meenen te moeten zien, terwijl verder uit een viertal hopen de door angst verwrongen gelaatstreken van even zoovele menschengedaanten zichtbaar zijn, die als het ware wegkrimpen voor het naderende licht.

Eensdeels door de wijkende kustlijn, en anderdeels door de kleur van het water, die van donker op den voorgrond zich in allengs lichtere tinten eindelijk in de lucht verliest, heeft de schilder een waarlijk effectvol perspectief verkregen, dat er zeer toe medewerkt om de hoofdfiguur nog meer naar voren te brengen en tevens gelegenheid bood om nog tal van schepen op de rivier en vele menschen- en dierenfiguren op den oever voor te stellen.

Allerlei groote en kleinere scheepjes zien wij op den stroom; het grootste, bemand met vele koppen, schijnt de kust te naderen om te landen en met een roeiboot varen eenige mannen naar den oever.

Een ander vaartuig is met de vischvangst bezig en het net wordt door een lijn met een paard er voorgespannen naar den oever getrokken.

Ook op den oever zelve is leven en beweging; talrijke figuren ziet men op de wegen die van de kust naar boven leiden; waterdraagsters, soldaten, ruiters, marskramers, kortom het menschelijk leven in al zijne bedrijvigheid.

Hoe eenvoudig en naïef ook voorgesteld, toch verraden ook deze teekeningen de meesterhand door houding en stand der figuren.

Heel boven aan de schildering heeft nog iets als een kustlicht of vuurtoren gestaan, doch waarschijnlijk door lekkages en latere herstellingen heeft dit gedeelte te veel geleden om het duidelijk te kunnen onderscheiden. Gelukkig evenwel doet het weinig hinder aan het overige, dat in zoo opmerkelijk goeden staat behouden bleef.

Door met de uiterste omzichtigheid de kalklaag te verwijderen, bladders vast te hechten en eenige scheuren in de pleisterlaag te dichten werd de geheele schildering in den oorspronkelijken toestand teruggebracht.

Alleen de rechterzijde van het tafereel leverde nog eene eigenaardige

moeilijkheid op, omdat die vroeger grootendeels was overschilderd, waarbij de voorstellingen verplaatst waren en gewijzigd. Zoo vond men eerst tweemaal een kapel, tweemaal een monnik, enz. natuurlijk zonder enig verband.

Toen evenwel de bovenlaag verwijderd werd bleek de later aangebrachte schildering zonder al te veel moeite te kunnen verwijderd worden, daar die minder deugdelijk was en zich niet te zeer aan de onderste gehecht had.

Wat de oorspronkelijke kleuren betreft zoo kan men wel aannemen dat deze wat zijn verbleekt, maar toch is het geheele stuk vrij goed gedekt en zijn de kleuren zoo in harmonie, dat men slechts oud rood, oud geel, bruin en oker ziet in tinten, zooals wij ze alleen in oud schilderwerk aantreffen.

Waar het bijwerken onvermijdelijk noodig was is dit met de uiterste zorg geschied door alleen de herstelde plaatsen te pointilleren in den tint der omgeving, zonder meer, zoodat aan het oude schilderwerk niets is geschied dan gefixeerd.

Toch is dit alles een zeer moeilijk en omzichtig werk geweest en danken wij het aan de groote ervaring en het onuitputtelijke geduld van den Heer P. Helwegen te Roermond dat al het bestaande ongerept behouden is.

Volgens de oude legende ¹⁾ zou St. Christophorus als laatste bede aan God gevraagd hebben, dat alwie zijn beeltenis aanschouwde, behouden zou blijven van stormen, aardbevingen, brand en andere rampen, of een haastigen dood. Als natuurlijk gevolg van dit volksgeloof plaatste men zijn beeltenis zoo groot mogelijk nabij den ingang der kerken en hoewel nu heden ten dage om deze reden de teruggevonden schildering wel voor niemand meer waarde hebben zal, zoo is toch dit tafereel voor de kunst en hare geschiedenis eene buitengewoon schoone bijdrage, in wier beschouwing zich weder duizenden zullen verlustigen.

Breda, December 1906.

J. R. VAN KEPPEL.

Restauratie van de Groote of O. L. V. Kerk te Dordrecht.

In het afgelopen jaar zijn de werkzaamheden in het Vrouwenkoor volgens de ontworpen plannen geregeld voortgezet. De zuilen en gewelfgraden zijn verder ontdaan van de kalklaag en het schilder- en verguldwerk van de gewelftoppen is op alleszins verdienstelijke wijze door den heer Adr. Schotel in den oorspronkelijken staat teruggebracht.

De Udelfangersteen is verleden jaar verwerkt tot traceeringen en montants

¹⁾ Men vindt deze schoone legende in de boven aangehaalde ikonomische studie van G. W. van Heukelum, gecopieerd uit »Dat Passionael of die gulden legende, geprent te Delft in Holland by Hendrik Eckert van Homberch In 't jaar MCCCCXCIX.

voor de acht ramen in het Vrouwenkoor. De drie ramen in den oostelijken hoek zijn geplaatst, terwijl de overige ter opstelling gereed liggen.

Bij de restauratie kwam men tot de ontdekking, dat de profielen van de bestaande ramen aan den binnenkant — op een enkele uitzondering na — alle waren weggehakt. De zandsteen, outdaan van de kalk, vertoonde duidelijk de sporen van den brand van 1457 en het vermoeden ligt dus voor de hand, dat men bij den wederopbouw de vergruisde profielen had weggehakt en ter besparing van kosten met een laag kalk bestreken. De geheele vervanging der bestaande vensteromramingen bleek derhalve noodig te zijn, waardoor dit gedeelte van de restauratie meer arbeid en kosten zal veroorzaken, dan aanvankelijk kon vermoed worden.

De weinig smaakvolle frontafsluiting van de grafkapel in den noord-oostelijken hoek van het Vrouwenkoor werd — in overleg met de eigenaren — verwijderd, waardoor de grondlijnen van den kooromgang en de onderlinge verhouding van de vensters beter tot haar recht komen.

Uitwendig werden vier der contreforten met de drie daartusschen gelegen gevoegde muurslakken op doeltreffende wijze geresatureerd.

Bij het schoonmaken van de gewelven in het noordelijk deel van den kooromgang werd op twee sluitsteen en het jaartal 1502 gevonden, waaruit valt af te leiden dat deze gewelven eerst in dit jaar geslagen zijn.

Kortgeleden werden tegen den noordermuur van het noorder transept onder het groote venster de sporen ontdekt van eene muurschildering. Zoover thans reeds is na te gaan is het eene groote cartouche met opschrift uit de eerste helft der 17de eeuw. Aangezien dit gedeelte valt buiten het bestek van de loopende restauratie, zal waarschijnlijk voorloopig alleen het aan den dag gekomen gedeelte worden vastgelegd.

N. H. Kerk te Epe.

Er is eene commissie gevormd om gelden bijeen te brengen voor de restauratie der kerk. Aan *De Opmerker* van 23 Maart ontleenen wij over dit gebouw het volgende:

De kerk is hoofdzakelijk uit tufsteen opgebouwd en bestaat uit een vierkant toren, waarin vroeger de hoofdtoegang was, een middenschip met twee zijschepen, door steenen kolommen in vier traveeën verdeeld, en een door een halven zeshoek gesloten koor. De toren heeft een achtkant spits. Schepen en koor zijn onder één dak geplaatst. De kerk bestond reeds in 1176 en wordt de moederkerk genoemd van die te Heerde, Gaesberg en Vorichten, Vaassen en Unen. De toren en het westelijk deel van het schip zijn het oudste; later zijn het middenschip met de zijschepen en eindelijk het koor gebouwd. De toren vertoont nog Romaansche vormen. De restauratie, begroot op f 10.000, zal toevertrouwd worden aan den heer J. C. van Dorsten Az., architect te Rotterdam.

Het praalgraf van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Aleida van Strijen.

Het is niet de eerste maal, dat het grafmonument van Heer Nicolaas van Putten en van diens echtgenoot Aleida van Strijen, hetwelk zich bevindt in het koor der Ned. Herv. Kerk te Geervliet, de opmerkzaamheid van bezoekers heeft getrokken; immers reeds meer dan een eeuw geleden werd dit praalgraf door Mr. H. van Wijn in de »Werken van de Maetschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden» (vijfde deel 1781) uitvoerig beschreven en het is dan ook aan de navorschingen van dezen oudheidkundige te danken, dat wij thans, nu wij voornemens zijn deze grafstede nader te bespreken, hieromtrent meer kunnen mededeelen dan bij een gewoon onderzoek mogelijk zou zijn geweest.

Behalve hetgeen door Mr. H. van Wijn wordt medegedeeld, zien wij, dat de graftombe van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin door andere schrijvers slechts vluchtig en oppervlakkig is behandeld.

Mr. H. van Wijn is van hetzelfde gevoelen en uit zich daarover volgender wijze: *»te meer daer' er de schrijveren niets, of weinig van gewaegen. »Immers Willem van Goudhoeven, die de eerste is, welk, mijns wetens, »van deze Tombe spreekt, en in 1620 schreef, verhaelt eeniglijk¹⁾ dat »men sijn sepulture (t. w. van den Heere van Putten en zijner Gemalinne) »noch siet in de Kercke van Geervliet, in 't Choor, ende een verheven »tombe; zijnde het Grabschrift qualijck leesbaer. Goudhoeven is door »Butkens²⁾ en van Leeuwen³⁾, en deze wederom door den Heere Hoyuck »van Papendrecht⁴⁾, en den schrijver van het zevende »deel van den »Staat der vereenigde Nederlanden⁵⁾, bijna, of geheel woordelijk, en zonder »enige vermeerdering, gevolgd geworden, terwijl 'er de overige schrijvers, »mijns weetens, niets van geboekt hebben».*

Wanneer wij dit voor oogen houden, is het geenszins te verwonderen, dat wij dankbaar zullen gebruik maken van hetgeen de heer Mr. H. van Wijn heeft geboekstaafd, en dit te meer nog, daar hij in eene afbeelding te aanschouwen geeft eenige thans onzichtbare deelen en inschriften, welke hij zelf door uitbikking der muren tijdelijk aan het licht heeft gebracht; wij zullen dus, zoo noodig, bij de beschrijving van het monument onze eigen beschouwingen aanvullen met hetgeen wij merkwaardig vinden in de »Schetse van het Praelgraf van Heer Nicolaes Heer van Putten; en zijner gemalinne Aleide, vrouwe van Strijen», zooals Mr. H. van Wijn zijne studie heeft betiteld.

1) Goudhoeven. Chron. van Holl. bl. 90 en 't einde der Voorreden.

2) Troph. de Brab. tom. 2 fol. 199.

3) Batav. Illustr. bl. 1305.

4) Anal. Belg. tom. 1. p. 2 Praefat. pag. 6.

5) bl. 161.

Het koor, waarin het grafmonument zich bevindt, is vier travée's lang en wordt afgesloten door drie zijden van een zeshoek; het is ouder dan het overige kerkgedeelte, dat uit het einde der 15e eeuw dagteekent. Is het juiste jaartal van den bouw van het koor onbekend, wij meenen niet beduidend mis te tasten, indien wij dezen stellen op het einde der 14e eeuw.

In de oostelijke travée van dit kerkdeel is aan de zuidzijde, tusschen de contreforten, tegelijk met den bouw eene nis aangebracht, die 3.08 M. lang is bij 1.33 M. diepte en waarvan de hoogte aan de zijden 2.28 M. en in het midden 2.98 M. bedraagt, terwijl een kwart-cirkelvormig steenen gewelf die ruimte afdekt.

In deze nis nu is het monument geplaatst, dat wij hier zullen beschrijven.

Het praalgraf werd opgericht ter herinnering aan Heer Nicolaas van Putten en diens echtgenoot Aleida van Strijen; aangezien eerstgenoemde volgens de doodenlijst van het kapittel te Geervliet op den 27^{en} van Wijnmaand, daags voor het feest van Simon en Judas, in 't jaar 1311 overleed en Aleida van Strijen blijkens het nog op het monument aanwezige grafschrift in het jaar 1316 op den feestdag van Paulus en Johannes stierf, kunnen wij met vrij groote zekerheid aannemen, dat het gedenkteeken uit de eerste helft der 14^e eeuw dagteekent, en dit nog te meer, daar de architectuur en het aanwezige beeldhouwwerk daarmede overeenstemmen en ons derhalve in die meening stijven.

Wij zien alzoo, dat de graftombe ouder is dan de nis, waarin zij thans geplaatst is, zoodat het van zelf spreekt, dat deze dus niet kan gemaakt zijn om het oorspronkelijke monument in zich op te nemen; bovendien wijzen verschillende gegevens er op, dat de tombe heeft vrijgestaan en aan alle zijden kon bezichtigd worden.

Als van zelf rijst nu de vraag, op welke wijze dan wel dit monument in eene nis is geplaatst, die niet opzettelijk daarvoor gemaakt is!

Een juist antwoord kunnen archiefstukken ons wellicht nog eenmaal geven; daar deze ons tot heden echter in den steek hebben gelaten, wagen wij ons aan de hypothese, dat het grafmonument van Heer Nicolaas van Putten en van diens echtgenoot in eene oudere kerk werd opgericht, die echter is afgebrand of tengevolge van den krijg vernield werd, waardoor de graftombe van Heer Nicolaas vermoedelijk zeer is beschadigd. Is dit juist, dan mogen wij gerust aannemen, dat de nis bij den herbouw der kerk toen opzettelijk is aangebracht, om de overblijfselen der tombe te kunnen opnemen.

Minder aannemelijk is het, dat de nis oorspronkelijk een ander monument zou hebben omsloten, hetwelk eerst in lateren tijd zou zijn opgeruimd, om plaats te maken voor dat van Heer Nicolaas van Putten en van diens echtgenoot.

Wij meenen met deze veronderstelling de waarheid het meest nabij te komen, doch geven onze meening gaarne voor eene betere.

Het praalgraf, dat slechts één zijner vier zijden vertoont, bestaat uit een versierde tombe, waarop Heer Nicolaas met zijne gemalin in liggende

houding zijn afgebeeld. Deze tombe, die 1 M. hoog is en de geheele nisbreedte inneemt, bestaat uit een 20 c.M. dikke plint, een middengegedeelte van 68 c.M. hoogte en een 12 c.M. zware dekplaat, waarop de figuren rusten.

De 68 c.M. hooge middenpartij wordt door een tiental zich versnijdende contrefortjes, die in pinakels eindigen, in negen vakken verdeeld; deze vakken zijn in grondplan schulpvormig en voorzien van overhoeks geplaatste voetstukken en op dezelfde wijze gestelde baldakijns, die, met kruisbloemen en crochets versierd, op een van 'uit het voetstuk ontspringend, naast de contreforten oplopend profiel schijnen te rusten.

De contreforten, van indiepingen voorzien, zijn hart op hart gemeten 30 tot 33 c.M. van elkander verwijderd; die naast de buitenste vakken echter 21 c.M., zoodat de buitenste vakken smaller zijn dan de overige.

Praalgraf in de N. II. kerk te Geervliet.

Oorspronkelijk bevond zich tusschen twee elkander opvolgende contreforten een beeldje, hetgeen de voetstukken en overhuivingen bewijzen, zoodat de lange zijde van 9 beeldjes voorzien was.

Stelt men zich nu het praelgraf vrijstaande voor, zooals dit certijds het geval was, dan ziet men, dat alleen reeds in de beide lange zijden 18 sculpturen voorkwamen; en wanneer nu de korte zijden in denzelfden geest zijn behandeld geweest, d. w. z. eveneens met contreforten, nissen en figuren, dan mag men aannemen, dat het geheele monument met $18 + 4 + 4 = 26$ beelden is versierd geweest.

Aan eene graftombe, waaraan 18 tot 26 beelden ter verfraaiing zijn aangebracht en waarop de afbeelding voorkomt van twee voorname personen, mag zeer zeker de naam van praelgraf niet onthouden worden en hoe vollediger men zich dit kunstwerk in oorspronkelijken toestand voor oog en brengt, des te meer is het te betreuren, dat een zoo fraai stuk beeldhouwwerk uit het eerste kwartaal der 14^e eeuw in zoo'n ontredderen toestand is geraakt.

De dekplaat, die de tombe van boven afsluit, bestaat uit twee zerken,

op een waarvan Heer Nicolaas rust, terwijl op de andere zijne echtgenoot Aleida is afgebeeld, beiden met het hoofd naar het westen gericht.

Van het inschrift op de zijkanten der dekplaat is alleen zichtbaar dat op de lange zijde, doch dit is slechts een onderdeel van het geheel. Aan het voeteneinde der figuren, het gedeelte dus dat door den nismuur aan het oog wordt onttrokken, kan men met de hand zich van de aanwezigheid van letters overtuigen; bovendien geeft Mr. H. van Wijn in zijne beschrijving van het monument, dat hij in 1775 voor het eerst heeft gezien, eene afbeelding van die zijde, zoodat men ook daaruit de zekerheid verkrijgt, dat de graftombe oorspronkelijk heeft vrijgestaan.

De personen, op de dekplaat afgebeeld, zijn beiden 1.80 M. tot 1.85 M. lang; Heer Nicolaas van Putten ligt, zooals dit trouwens de gewoonte is, aan de rechterzijde zijner gemalin.

Hij is in volle wapenrusting en houdt de handen biddend tezaam, terwijl zijne voeten tegen een voetstuk steunen; een leeuw, het zinnebeeld van moed, ontbreekt en het ontbloote hoofd rust op een kussen, terwijl ook de helm afwezig is.

Mr. H. van Wijn haalt dienaangaande een bewering van Alkemade¹⁾ aan, volgens welke het ontbreken van den helm een symboliek beteekenis zou hebben, nl. dat de Heer van Putten niet in den slag, maar op zijn bed is gestorven. — Met Van Wijn, die enkele steekhoudende argumenten tegen deze bewering aan de hand doet, houden wij die echter voor een bloote veronderstelling en kunnen daartegen aanvoeren, dat omgekeerd Heer Jan van Polanen de Eerste en Jan van Polanen de Tweede op hunne tomben te Breda met den helm op het hoofd worden afgebeeld, terwijl zij, naar wij meenen, geen gewelddadigen dood, doch op hun bed zijn gestorven.

Wij zullen dit echter in het midden laten en de beschrijving van het monument vervolgen.

Heer Nicolaas wordt voorgesteld met vrij lange haren, gebaard en van knevels voorzien; zijn lichaam, met uitzondering van hoofd en handen, wordt door een maliënkolder beschermd, terwijl een wapenrok zonder mouwen en reikend tot onder de knieën dit pantser dekt. Van den rechterschouder tot de linkerzijde loopt een band, waaraan ter hoogte van de heup een schild hangt; om het midden heeft hij een breeden riem, waaraan een zwaard bevestigd is, dat onder het schild te voorschijn komt.

Het pantser is samengesteld uit gevlochten ijzeren ringen, een z.g. ketting-vlechtwerk, dat het vroegere schubbenpantser verving en op het einde der 12^e eeuw werd ingevoerd, omdat het den strijder meer vrijheid van beweging veroorloofde en grootere veiligheid waarborgde dan de oudere bekleedingen; dit bleef aldus behouden tot in het begin der 14^e eeuw.

In ons land bevinden zich slechts twee graftomben, waarop ridders met

1) *Ceremon. der begraefniss.* bl. 210.

een dusdanig pantser worden voorgesteld, nl. die van den Heer van Putten en die van Aernout van der Sluis.

In latere jaren werden deze pantsers, die destijds uit gevlochten ijzeren ringen bestonden, aan de gewrichten, dijen, schenen, armen enz. door plaatpantsering versterkt; het ontbreken dezer versterkingen aan de uitrusting van Heer Nicolaas bewijst derhalve, dat deze bij de oudere 13e-eeuwsche wijze van constructie aansluit.

In 1345 op het bekende epitaaf der Heeren van Montfoort (Rijksmuseum te Amsterdam) komen reeds verschillende soorten van arm en beenbedekkingen voor. [Losse metalen platen op dij en bovenarm, elleboog en kniestuk, geheel ompantserde schenen, kuiten en onderarmen]

In 1332 vinden we — in het bekende Maerlant handschrift, dat *Michiel van den Borch* verlichtte ¹⁾, nog slechts scheenplaat en kniestuk; armen en kuiten zijn nog enkel met maliën omkleed.

Daartegenover staat, dat het boek der »*Moralia in Job*», een voor Noord-Nederlandsch gehouden geïllustreerd handschrift der Bibliothèque Nationale te Parijs, uit de 13e eeuw, een ridderlijken strijder te zien geeft, die wél een lang maliënhemd met mouwen draagt, doch wiens beenen geheel ongepantserd schijnen.

En, is het, daar we zoo arm zijn aan 13e en vroeg-14e-eeuwsche werken, geoorloofd ook buitenlandsche monumenten te vergelijken, dan dient te worden vermeld, dat in de rijk geïllustreerde beschrijving van de reis van Hendrik VII naar Rome alle ridders eveneens slechts met maliënvlechting omkleede beenen hebben. Dit laatste handschrift moet kort ná den tocht des keizers naar Rome (1310—1313) geschreven zijn. ²⁾

Met dit laatste aangehaalde manuscript staan we dus wat de dateering betreft 't dichtst bij de Geervlietsche tombe. De lijst van analogieën is gemakkelijk te verlengen, maar het resultaat is de wetenschap, dat een harnas als dat van den Heer van Putten in 't éérste kwart der 14e eeuw thuis behoort en niets ongewoons is. Als eenigszins ouderwetsch zou men het zeer groote schild van Heer Nicolaas kunnen beschouwen.

Naderhand zijn de beschuttende dekplaten verbreed en vergroot en verschillende voorbeelden van dergelijke wapenrustingen kunnen wij in ons land opsommen.

Op het merkwaardige 14^e-eeuwsche grafmonument in de kerk der Ned. Herv. gemeente te IJsselstein, dat echter van lateren tijd dagteekent dan dat van Heer Nicolaas van Putten, op welks dekplaat voorkomen Gijsbert van (Amstel) IJsselstein († 1344) met zijne gemalin Berta van Heukelom en zijn oudste zoon Arnold van IJsselstein († 1363) met diens echtgenoot Maria van Guy van Henegouwen, en dat, om het feit dat hier

1) Museum Meerman Werstheenen, den Haag.

2) Het bevindt zich thans in 't staatsarchief te Koblenz. Vgl. H. Janitscheck, *Geschichte der Deutschen Malerei*.

vier personen naast elkander zijn afgebeeld, een unicum in Nederland mag genoemd worden, hebben de beide ridders een ringpantser aan, dat bovendien ook van borst, arm- en beenplaten voorzien is; zoo ook bij de monumenten der Heeren van Polanen te Breda, die — daar zij in 1384 en 1394 stierven — van na dien tijd dagteekenen.

Vervolgen wij thans weder de beschrijving van het monument.

Aleida van Strijen, eveneens met tezaam gevoegde handen, is afgebeeld in het gewaad der aanzienlijke vrouwen van haren tijd. Haar hoofd is gedekt met een kapsel, dat niet ongelijk is aan de hoofdbedekking, die men heden nog kapers noemt en eenigszins langs de wangen naar buiten uitsteekt; daaronder ziet men den rand eener muts, die plat langs het aangezicht heen loopt en daartegen aansluit. Zij ligt in een statigen mantel met stijve lange plooiën, die van boven met een soort kraag op de borst neerhangt. Haar onderkleed, dat zich tot aan de voeten uitstrekt, schijnt van voor toegemaakt te zijn met een soort van knopen.

De voeten van beide personen steunen tegen voetstukken, waarvan dat der vrouw aan de oostzijde versierd is; dat van den man is geschonden en daardoor van zijn ornamenten ontdaan.

Op de zerk is achter het hoofd der beide personen een baldakijn als overhuiving aangebracht, die, zij het wat plomp, toch kwistig is bewerkt; elk vak daarvan heeft blindvenster-vormige indiepingen, doch de binnenwaarts gelegen deelen tusschen de beide figuren, die wegens den afstand moeilijk te bezichtigen zijn, zijn onbearbeid gebleven.

In hoofdzaak is het praalgraf uitgevoerd in Bentheimer steen, alleen de dekplaat en de kleeding van het echtpaar zijn van een andere steensoort, nl. van Naamsche steen.

Het is vrij zeker, dat van het door ons beschreven monument slechts fragmenten in de nis zijn opgesteld, zoodat dus niet alle deelen aanwezig zijn. De hoeken der tombe worden gevormd door twee haaks op elkander staande zwaardere contreforten, waarvan wij nog geen melding hebben gemaakt; een staande voeg ten oosten van de noordwaarts gerichte contrefort geeft de dikte aan van den zijwand, die thans door het metselwerk van de nis aan het oog is onttrokken. Hieruit blijkt, dat de westelijke zijwand aanwezig is, terwijl het ontbreken der hoekcontreforten aan de oostzijde van de tombe het vermoeden wekt, dat de oostelijke wand bij de opstelling van het monument in de nis niet geplaatst is geworden. Dit vermoeden wordt bijna zekerheid, wanneer men ziet, dat de beide zerken, waaruit de dekplaat bestaat, ruim 20 c.M. te veel westwaarts zijn aangebracht, zoodat dus geen rekening gehouden is met den oostelijken zijwand, die aan de oostzijde behoorde aanwezig te zijn.

Behalve dat verkeert het monument in een zeer erbarmelijken toestand.

Zoo optbreken alle beelden in de nissen en zijn de contreforten en overhuivingen, de plint en deklijst alle in meer- of mindere mate geschonden.

Het hoofd van Heer Nicolaas zit los op den romp, de neus is beschadigd,

de handen zijn stuk, de voeten werden reeds eertijds hersteld en op vele andere plaatsen zijn onderdeelen vernield.

Van het hoofd van zijne echtgenoot is de neus verminkt, de eertijds samengevoegde handen zijn verdwenen, terwijl alle verheven deelen der kleeding door afbrokkeling hare scherpe kanten verloren hebben.

Mr. H. van Wijn geeft ons hieromtrent nog meer bijzonderheden, waar hij mededeelt, dat bij zijn onderzoek in 1775 is gebleken, dat de randen van de zerk, aan de rechterhand van Heer Nicolaas in den muur schietende, bijna geheel zijn vergaan, zoodat de letters daar ter plaatse voor het grootste gedeelte alle verdwenen zijn.

Hij vond destijds alles, zoo schrijft hij: *»en dus tombe, beelden en letteren, »door eene, zonder twijffel onkundige, hand, met donker blauwe olyverwe »overdekt, waerom het schrift, ter nauwer nood, en niet dan zeer gebrekkijk, »konde gelezen worden»*. Deze mededeeling moet wel juist zijn, want nog heden ten dage kan men zien, dat het praalgraf met eene korst is overdekt, waardoor men slechts na een nauwkeurig onderzoek kan bepalen, welke deelen in Naamsche en welke in Bentheimer steen zijn uitgevoerd.

Van het hoofd van Heer Nicolaas vermeldt dezelfde schrijver: *»waer »van hair, baerd, knevels en winksbrauwen blaauw, of zwartachtig, en »de wangen rood, van den beginne af aen zullen geverwet geweest zijn, »zoo ik achte: immers zodanig eene verwe vondt ik, bij 't wegnemen der »tegenwoordige, op de gezegde plaatsen in dien steen getrokken, en wel zo »sterk, dat dezelve er niet was uit te krijgen»*.

Bij het wegstrijken der blauwe olievert op den wapenrok kon hij niet bespeuren, dat hierop oorspronkelijk een der wapens van Heer Nicolaas was aangebracht, zooals andere ridders met dergelijke wapenrokken wel meer worden afgebeeld; doch het schild, dat hier en daar aan de randen beschadigd was, werd door hem beverfd gevonden met het tegenwoordige wapen van het landschap Putten; onder deze vert, die van lateren tijd bleek te zijn, werd verder geen andere in den steen ingetrokken vert ontdekt, hetgeen hier echter even goed te wachten was als op het aangezicht. Genoemde oudheidkundige durft dan ook niet beweren, dat bij het oprichten der tombe een wapen op dit schild is geverfd geweest, al had men anders dikwijls de gewoonte de wapens op de schilden der grafsteden te schilderen, zelfs al stonden zij op de wapenrokken niet afgebeeld ¹⁾.

Over de echtgenoot van Heer Nicolaas sprekende, zegt hij verder: *»Ik heb vergeeten te zeggen, dat, ik, bij 't afschrappen der blauwe verwe »schil, op 't aanzicht van Vrouw Aleid, hare winksbrauwen, wangen en lippen, »met natuurlijke verwen naer 't leven gekoleurd, evenals bij Heer Nikolaes, »doortrokken vonde. Of haer klederen beschilderd geweest zijn, is iets, »'t geen ik niet zeggen kan»*.

Wij kunnen hieraan nog toevoegen, dat de baldakijns thans nog eene

1) Butkens *Troph. tom.* I. pag. 263.

overwegend roode tint vertoonen, zoodat aan het oorspronkelijk beschilderd zijn dezer overhuiving niet valt te twijfelen.

Uit bovenstaande mededeeling betreffende het op het praalgraf aanwezige schilderwerk komen wij tot de gevolgtrekking, dat bij de verwaardiging van het monument de bedoeling heeft voorgezeten, om de op de dekplaat liggende figuren (met uitzondering der kleeding) alsmede de andere voorwerpen te beschilderen; de te beschilderen deelen werden daarom uitgevoerd in witte steen, waarin de verf zich gemakkelijker kan inzuigen en zich daardoor beter vasthecht dan op Naamsche steen, terwijl de ongeschilderde partijen in laatstgenoemde steensoort werden uitgehouwen. Geen andere reden is o. i. denkbaar voor het aanwenden van in kleur zoo uiteenlopend materiaal aan de personen en voorwerpen op de dekplaat van het monument aanwezig.

Dank zij de nasporingen door Mr. H. van Wijn in 1775 ingesteld, kunnen wij alsnog mededeelen, dat het oosteinde van het voetstuk, waartegen de voeten van Vrouwe Aleida rusten, van blindvenstervormige indiepingen zijn voorzien, die echter bij het andere voetstuk door verwering zijn verdwenen.

De inschriften onder beide voetstukken, die hij heeft opgenomen, stellen hem in staat het volledige grafschrift van Aleida en een gedeelte van dat van Heer Nicolaas weer te geven.

Het eerste grafschrift luidt als volgt:

*»Aleydis, morum speculum, flos, mater honorum Quae fuit in popuno, nunc jacet in tumulo. Nobilis in Putte Stryeneque fuit dominatrix
»Christe, fruens ut te rogo sit laudumque datrix! Milleno, triceno, sexto
»quoque deno, Christe, tuis annis, obiit, Paulique Johannis».*

De acht eerste woorden staan op de korte zijde van de dekplaat onder het voetstuk van Aleida, dus op de zerk, waarop zij rust; het inschrift op de lange zijde vangt aan met de woorden *»in popuno»*, waarvoor men lezen moet *»in populo»*.

Volgens deze lezing is de vertaling:

»Aleida, die een spiegel en bloem der zeden en een moeder der eere onder het mensdome was, ligt nu in het graf. Zij was een edele Heerscheresse in Putten en Strijen. Ik bidde, o Christus! dat zij U genieten en loven moge! Zij stierf in 't jaar 1316 na Uwe geboorte o Christus, op den dag van Paulus en Johannes». (d. i. op den 26sten van Zomermaand, welke in het jaar 1316, daar de Zondagsletter een A was, op een Maandag viel ¹⁾).

De woorden onder het tweede voetstuk luiden:

»Et festum praeiens, necis, heu! tulit estum.»

Van Wijn geeft ons ook hiervan de oplossing door een vergelijking met den tekst der reeds genoemde doodenlijst van het kapittel te Geervliet, waaruit men kan opmaken, dat *»festum praeiens»* hier in den zin

1) *L'art de vérifier les dates.* (pag. 159 en 164 en fol. 136).

staat van: »*pridie esti*», terwijl uit dezelfde lijst blijkt, dat hier in 't bijzonder de dag vóór 't feest van Simon en Judas bedoeld wordt. De vertaling luidt dan, dat Heer Nicolaas »de woede van den dood helaas! heeft ondergaan op den dag, welke aan het feest van Simon en Judas voorafging». (d. i. den 27^{en} van Wijnmaand).

Thans rest ons nog de beantwoording der vraag, welken rang het Geervlietsche grafmonument bekleedt onder de graftomben, die in onze Nederlandsche kerken voorkomen.

Als het oudste praalgraf in ons land mag dan beschouwd worden het in 1230 opgerichte grafmonument van Gerard III, Graaf van Gelder en Zutphen, en van diens gemalin Margaretha van Brabant, hetwelk geplaatst is in de door hem in 1218 gestichte O. L. Vrouwe Munsterkerk te Roermond; op de Romaansche tombe wordt Gerard III echter niet geharnast afgebeeld, doch in een onder- en bovenkleed met een smallen gordel, waaraan een beurs is bevestigd.

Na dit monument komt in chronologische volgorde het grafmonument van Heer Aernout van der Sluis († 1309) uit de abdij van Bern bij Heusden, dat van 1311 dagteekent en in het sousterrain van het Rijksmuseum te Amsterdam is opgeborgen. Dit praalgraf vraagt onze bijzondere belangstelling, omdat dit met dat van Heer Nicolaas van Putten de eenige Nederlandsche monumenten zijn, waarop de afgebeelde ridders in een maliënkolder zonder bijgevoegde versterkingsdeelen voorkomen. Al is het Geervlietsche monument, dat slechts eenige jaren jonger is dan dat van Aernout van der Sluis, ook minder zorgvuldig uitgevoerd ¹⁾ dan dit laatste, toch geven wij aan het eerste eene grootere waarde, doordien het geheele Geervlietsche praalgraf, zoowel beelden als tombe, uit één tijd is, terwijl daarentegen dat van Heer Aernout van der Sluis, zwaar geschonden, uit verschillende deelen bestaat, die niet bij elkander behooren. Zoo behoort de sarcophaag vermoedelijk niet bij het beeld met de zerk. Het geheel is kleiner van behandeling en past in de maat niet goed onder de zerk. Bovendien wordt een gedeelte van de zerk met de beenen van Heer Aernout vermist.

Is dus dit monument, na dat van Gerard III, Graaf van Gelder en Zutphen, het oudste, waarna dat van Heer Nicolaas van Putten volgt, als praalgraven, waarop ridders voorkomen in een maliënkolder zonder verdere versterkingsstukken, zijn zij eenig in Nederland en verdient dat van Geervliet om zijne volledigheid de eerste plaats.

Uit een en ander zal het duidelijk zijn geworden, dat het van het hoogste belang is voor de geschiedenis, om het Geervlietsche grafmonument voor verder verval te behoeden.

Wat kan in het belang van dit gedenkteeken worden gedaan, opdat het beter tot zijn recht kome en zonder dat het zijn cachet verliest?

Wil men het uit zijn tegenwoordig verblijf in de nis wegnemen, om

1) Zie »*La sculpture Hollandaise*» van den heer Pit.

het wederom vrijstaand in de kerk op te stellen, dan zou dit alleen dan aanbeveling verdienen, wanneer alle zichtbaar komende deelen nog aanwezig waren en slechts weinig herstelling behoeften, hetgeen — zooals wij hebben aangetoond — echter niet het geval is. Allereerst dient men zich bij eene eventueele herstelling van het monument te bepalen tot het schoonmaken van het geheel en het vasthechten van eenige losse en beschadigde deelen, zooals b.v. het hoofd van Heer Nicolaas, hetgeen zonder moeilijkheden kan geschieden. Nieuw werk mag echter niet aan het monument worden toegevoegd, zoodat het dan ook niet geraden is de saamgevoegde handen van Heer Nicolaas, die thans los op de borst zijn neergelegd, aan de armen te bevestigen, daar de aanvangsstukken der armen reeds te veel zijn afgebrokkeld; het ware dus beter deze eenvoudig op te bergen, opdat zij niet — evenals die van Vrouwe Aleida — verloren gaan.

Verder verdient het aanbeveling de thans nog slechts gedeeltelijk dekkende verflaag te verwijderen, opdat het materiaal, waaruit het monument is samengesteld, weder in zijn geheel zichtbaar worde.

Zoowel uit een architectonisch als uit een historisch oogpunt beschouwd, is het Geervlietsche grafmonument van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Vrouwe Aleida eene grondige verzorging ten volle waard, doch alle moeiten en kosten daaraan besteed zullen als 't ware nutteloos zijn, zoolang het koor der kerk geen verbetering ondergaat. Vroeger werd dit kerkdeel gebruikt als bergplaats, thans is het echter een weinig opgeruimd, doch door het dichtmetselen van bijna alle vensters zoo duister, dat van genieten van het in eene nis geplaatste monument geen sprake kan zijn.

Wordt dan ook te eeniger tijd de verzorging van het praalgraf ter hand genomen, dan moet er in de eerste plaats naar worden gestreefd het koor der kerk zoodanig te veranderen, dat meer licht- en luchttoevoer kan plaats hebben, opdat het grafgesteente na zijn herstel aan minder vocht zij blootgesteld en door den bezoeker beter kunne worden bezichtigd en gewaardeerd.

's-Gravenhage, Februari 1907.

ADOLPH MULDER.

St. Jacobskerk te 's-Gravenhage.

Volgens een bericht in *Het Vaderland* bestaat het voornemen om over te gaan tot het afbreken der huisjes rond de kerk, waardoor dit gebouw vrij komt te liggen en een verbetering van den verkeersweg verkregen wordt. De gemeente zal hiervoor f 209.000 betalen, welk bedrag zal strekken voor de herstellingen aan de kerk, die na afbraak der huisjes noodzakelijk zullen blijken. Deze restauratie zal geschieden volgens de aanwijzingen, vervat in een rapport van dr. Cuypers en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers.

Marekerk te Leiden.

De zandsteen voor­gevel der kerk aan de Mare is onder leiding van den heer W. C. Mulder van de dikke ver­flaag ontdaan, waardoor het fijne beeldwerk weder tot zijn recht komt. Ook het inwendige der kerk wordt opgeknapt.

St. Pieterskerk te Leiden.

Door den gemeenteraad is in de zitting van 28 Februari eene subsidie van *f* 500 per jaar gedurende 20 jaar toegekend voor de restauratiewerken, waartoe ook door de Provincie en door het Rijk subsidies zijn verleend van respectievelijk *f* 1000 en *f* 3000 per jaar. De gemeente-commissie zelt zal *f* 1000 per jaar uit eigen fondsen bijpassen.

Toren te Oirschot.

In 1906 is men begonnen met het maken van den grooten steiger aan de Westzijde in- en uitwendig tot op eene hoogte van 50 Meter, zoodat gemakkelijk alle punten konden worden bereikt voor de noodige verankeringen, enz. Deze ankers zijn zeer zwaar en hebben in 't midden soliede wartels voor het desnoods nauwer aanhalen. De gaten in de dikke muren en door de contreforten werden geboord met een stalen steenboor, inwendig hol. Dit boren geschiedde zonder de minste trilling of stooten en in twee dagen werden gaten geboord 5 à 6 M. diep. In Augustus werd begonnen met het dichtmetselen van de groote ontstane opening en op oudejaarsdag 's avonds ten 11 ure, was de groote boog van het voor­gevelraam dichtgeslagen, zoodat het meeste gevaar voor verdere instorting wel zal voorkomen zijn. In 1907 is het voornemen, de opening tot aan de tweede galerij dicht te metselen. Het oude metselwerk was niet met de groote zorg uitgevoerd zooals we dit bij eenige onzer Hollandsche bouw­werken uit de middeleeuwen hebben opgemerkt. In de soms twee meter zware muren, schenen heele bakken steenen met specie gewoonweg ingegooid, zonder de noodige zorg voor verband, enz. Met het dichtmetselen der opening zal ongeveer 800 M³ metselwerk gemoeid zijn. De eerste zorg bestaat om deze geheel te dichten, daarna kunnen de meer fijne details onderhanden worden genomen. Voor vakmensen is dit constructief werk wel der bezichtiging waard. De steenboren doen o. a. thans ook dienst bij de herstelling der nieuwe beurs te Amsterdam.

JAC. v. GILS.

Zalt-Bommel. — Restauratie St. Maartenstoren.

Nadat door het Rijk *f* 36.000, door de Provincie *f* 18.000, door belangstellenden *f* 10.000 was toegezegd, is in de vergadering van den Gemeenteraad van 5 April j.l. besloten 8 tot 10.000 gulden voor de restauratie uit te trekken, zoodat deze hiermede verzekerd is.

Huis van Maarten van Rossem te Zalt-Bommel.

Het voor eenige jaren voor rekening van den Heer Victor de Stuers aangekocht aangrenzend huis, sedert door het Rijk overgenomen, is afgebroken, zoodat de Oostelijke gevel nu ook vrijgekomen is. Er is sprake van, dat de woning van den huisbewaarder, gebouwd tegen den achtergevel, welken bouw men indertijd vergeefs getracht heeft te verhinderen, weer afgebroken zal worden, zoodat dan het gebouw geheel vrij komt te staan.

Delft.

D. W. v. D.

Vereenigingen.**Vijfde Jaarboek der vereeniging Amsteladamum 1907.**

Het Jaarboek bevat weder de bekende registers uit Handelsblad en Volksdagblad, eenige lijsten van huiseigenaars door D. C. Meyer Jr., een korte levensschets van Philipp von Zesen door E. W. Moes, waarin deze het zeer waarschijnlijk maakt, dat het mansportret door G. de Laresse in het Museum te Kassel von Zesen voorstelt en niet den vestingbouwkundige Vauban, en een uitvoerig artikel van Dr. J. C. Been over de collecten te Amsterdam in de 18de eeuw, waarbij menig aardig gegeven voor de kennis van de milddadigheid. Het belangrijkste echter is wel het door D. Smit saamgesteld repertorium van geschriften over Amsterdam, verschenen in de jaren 1901—1905, dat voor de wereldstad aansluit bij het bekende Repertorium van Petit. Voor het titelblad prijkt eene goede reproductie naar een gezicht in de Oude Kerk door Em. de Witte.

Verslag over het Gemeentelijk Museum van Oudheden te Arnhem over het jaar 1906.

De Commissie houdt zich bezig met de samenstelling van een catalogus van de teekeningen en prenten uit de collectie Ver Huell, voor zooverre die op Gelderland betrekking hebben. Eenige aanwinsten werden verkregen. Aangekocht werd een »gothiek beeldhouwwerk» afkomstig uit Zeddam en ten geschenke werden o. a. ontvangen een fragment van een zwaard, opgebaggerd voor Rheden, verschillende fragmenten van de havezate Hagevoort

onder Gent, eenige Romeinsche voorwerpen en urnen gevonden buiten de Hezelpoort te Nijmegen en twee gebeeldhouwde schouwen en een deur afkomstig van een huis aan de Bakkerstraat te Arnhem. Voor deze laatste aanwinst ware eenige nadere omschrijving zeker niet ongewenscht geweest.

Het is zeker te prijzen dat de Commissie ook het platteland, waar lokale verzamelingen ontbreken, onder hare bescherming neemt, blijkens den aankoop van het snijwerk uit Zeddum, doch is het wel gewenscht om te Arnhem ook Nijmeegsche oudheden te verzamelen, waar te Nijmegen zelf reeds een belangrijk Museum en eene bekende particuliere verzameling aanwezig is?

Verslag over 1906. Museum van Oudheden te Groningen.

Door provincie en gemeente werden de bijdragen elk tot f 1000 verhoogd, doch wegens de zware lasten blijft »zuinig beheer het voorschrift''. De reeds vroeger besproken aanbouw van een noordervleugel werd aanbesteed voor f 38380. en zal met centrale verwarming en noodzakelijk gebleken versterking der fundamenteën ongeveer f 42500 kosten. De nieuwe Picturazalen zullen met Maart en de museumzalen waarschijnlijk met Mei geopend worden. Plannen tot verbetering van den bewakingsdienst zijn in voorbereiding en in de brandweermiddelen werd eenige verbetering gebracht.

Wegens het groot aantal aankopen kan dit jaar weinig besteed worden voor de restauratie van schilderijen.

Onder de aanwinsten vindt men een aantal voorwerpen uit de Wierden en elders opgegraven, penningen en munten, 2 schilderijen van Klaes Molenaar en 2 kleine stukjes van Jacob Duck. Verder worden o. a. genoemd twee 17de eeuwse gesneden renaissance-stijlen uit de kerk te Winschoten en eenige geschilderde ruitjes uit de kerk te Appingadam. De aanwinsten worden uitvoerig omschreven; de reden van aankoop van een Neurenburger koperen speelpenning blijft echter in het duister.

De Commissie breidde hare bemoeiingen ook uit tot eenige bedreigde monumenten in stad en provincie en constateert met voldoening het hierbij verkregen succes.

Boekbespreking.

Die Mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein.

Herausgegeben v. Dr. Ernst Saueremann. Verlag v. Berth. Nöhring. Lübeck, 1904.

In een korte verhandeling heeft Dr. Ernst Saueremann, Directeur van het Kunstgewerbe-Museum der stad Flensburg, wel zoo wat alles gezegd wat er over de middeleeuwsche steenen doopvonten in de provincie Sleeswijk-Holstein te zeggen valt. Maar hij deed meer; hij heeft ons bewaard voor

een onleesbare verhandeling in de kunsthistorische bibliotheek. Hij heeft de stof levend weten te houden door een menigte afbeeldingen, naar fotografische opnamen en teekeningen, die, meestal het betoog volgend, over den geheelen tekst verdeeld zijn.

Na een korte historische inleiding en een verontschuldiging (zou men willen zeggen) dat hij een zoo eenzijdig en zoo weinig schoons belovend onderwerp aandurft, op den goeden grond trouwens, dat er voor de middeleeuwsche beeldhouwkunst in zijn landje nagenoeg geen ander materiaal bestaat, deelt hij de steenen doopvonten, naar den aard van de grondstof, als volgt in:

Inheemsch materiaal:	<i>Graniet.</i>
Buitenlandsch materiaal:	1. <i>Zwart Belgisch marmer.</i> 2. <i>Zandsteen uit de Weserstreek.</i> 3. <i>Gothlandsche kalksteen.</i>

Daardoor is zijn geheele opzet reeds van voren af aan geregeld en behandelt hij naar topografische volgorde éérs de geïmporteerde, dan de in het land gehouwen stukken. Een kaartje, waarop in vier kleuren overzichtelijk het voorkomen der onderscheiden soorten in verschillende plaatsen is aangeduid, vergemakkelijkt de lectuur ongemeen en maakt het tevens mogelijk zich in één oogopslag den gang van het betoog weer voor den geest te roepen.

Wat ons reeds dadelijk interesseert is zijn behandeling der zwarte »*Belgisch-marmeren*» bekkens, die in 12 plaatsen en alle aan de *westkust* voorkomen. S maakt het zeer waarschijnlijk, dat de in deze steensoort uitgevoerde typen, met de »hoofden» op 4 zijden van de achthoekige dekplaat, uit de Maasstreek, uit de buurt van Namen afkomstig zijn. Wat den voet betreft, onderscheidt men daar twee grondvormen: ééne met middelzuil en 4 hoekzuiltjes, staande op een breede basis en een andere elegante, en waarschijnlijk latere vorm met enkelvoudigen, slanken, gothisch geprofileerden voet. Terwijl de éérste soort slechts door twee exemplaren wordt vertegenwoordigd, komt de tweede vaker voor en toont in enkele gevallen reeds een latere verwording van het oorspronkelijk motief. De vier »hoofden», waarin Cloquet de 4 Paradijsstroomen. (resp. de vier Evangeliën, of de 4 hoofd-deugden) meent te herkennen, worden tenslotte als bloote versiering opgevat en ondergaan dan, in een voorbeeld te Witzwort, (Kreis Eiderstedt) b.v., vermakelijke veranderingen. Zij worden tot heeren- en damesbustes in pronkkleedij; zelfs de *nar* met schellekap ontbreekt niet.

Nog een *derde* type, zonder figurale versiering, maar door lichtere architectonische vormen en ranke, profileering onderscheiden, wordt aan 't slot van dit kapittel besproken (Afb. 6, uit Friedrichstadt) en door den auteur voor laat middeleeuwsch, van omstreeks 1400, aangezien, wat ons voorkomt nog altijd rijkelijk vroeg te zijn; ook het bovengenoemde exemplaar uit Witzwort, waarop de »hennin» en een *nar met ezelsoormuts*

en schellen voorkomt. zouden wij vooral om dit laatstgenoemd costuum-détail reeds tot »van omstreeks 1500'' willen verjongen.

Op gelijke wijze zet Sauer mann nu zijn onderzoekingen voort over de *zandsteenen doopvonten*, met hun Romaansch rankornament om de cylinder-vormige cuppa, hun breedten, soms door hoekfiguren geleden voet. Ook dit type kan, om 't materiaal, niet ontstaan zijn in Sleeswijk-Holstein en is naar overeenkomstige voorbeelden, die bijzonder talrijk in Hannover en Westfalen voorkomen, en ook in Nederland (Groenloo) sporadisch gevonden worden, te localiseeren als afkomstig uit een werkplaats te Hannover of in Westfalen. In Sleeswijk-Holstein is dit type zeldzaam. Het moet volgens den schrijver nog in de 12e en 13e eeuw gesteld worden.

De middeleeuwsche steenen doopvonten van *Gothlandschen* kalksteen (Gothlandsch marmer) zijn daarentegen sterk vertegenwoordigd, wat zich laat verklaren als men met Sauer mann aanneemt, dat de plaats der *steengroeven*, waaruit de blokken van deze ronde, soms kelkvormige stukken werden aangevoerd, tegelijk het vaderland van den vorm is geweest. Het eiland *Gothland* heeft dan voor sterken uitvoer gezorgd en een groot deel van de plaatsen aan de Oostzee voorzien. Moest men dus voor de blauwsteenen doopvonten overeenkomstige vormen in Zuid Nederland vinden, voor de zandsteenen naar het Zuiden en Zuidwesten uitzien, voor de laatste rubriek heeft *Zweden* het meest overeenkomend materiaal. Dit geldt ook voor een paar geheel afwijkende stukken uit Sörup (Kreis Flensburg) en Borbij (Kreis Eckernförde) pag. 27 v.v., die verwant zijn met een helaas niet gereproduceerd stuk uit Grötlingbo op Gothland. Naar de dateering der kerkgebouwen, waarin men de vonten thans nog aantreft en overwegende, dat er, ware er een ouder type geweest, althans één enkel exemplaar daarvan moest overgebleven zijn, wat niet het geval is, dateert Dr. S. ook deze geheele geïmporteerde soort in de eerste helft der 13e eeuw, toegevende, dat uitloopers ook veel later nog kunnen voorkomen.

De middeleeuwsche doopvonten van *Graniet* worden 't laatst en het uitvoerigst behandeld, als de voor Sleeswijk-Holstein meest belangrijke *inheemsche* serie. De grondvorm is hier meestal een cylinder- of omgekeerd kegelvormige, soms ook halfeironde cuppa (Munkbrarup, Kr. Flensburg. Abb. 46. p. 59) staande op een blokvoet die veel heeft van een omgekeerd teerling-kapiteel. Als versiering dienen Romaansche rankfriezen, boogstellingen met vogels of bustekoppen erin, symbolische droleries, als de vos en de haas, etc.

Ornamenteel zijn deze Sleeswijk-Holsteinsche producten voorzeker veel rijker en meestal ook smaakvoller, dan de twee voorgaande soorten, terwijl alleen de Belgische vorm, voor zoover die van later datum schijnt, een vaster stijlgevoel en een steviger traditie verraadt.

Het is niet onze opgaaf de indeeling naar den vorm, die de schrijver maakt, hier volledig na te gaan. Ze is van meer lokaal belang. Ik wil er nog op wijzen, dat eenige buiten de reeks staande doopvonten rijker

figurale versiering dragen, die ikonographisch evenwel niet veel nieuws te zien geeft. Ook hier heeft men veelal te doen met de illustratie van den psalter waaraan ook de miniator zooveel stof placht te ontleenen. Een enkele maal ook vindt men kalender-symbolen (?) en Oostersche motieven gemengd. Interessant is een geheel op zichzelf staand voorbeeld uit Schotsburg (Kreis Hadersleben), waar de kuip door vier ruggelings naar 't bekken staande menschelijke figuren, die elkaar de handen reiken, gedragen wordt, men zou zeggen het Romaansche proto-type voor de dragers der latere metalen bekkens en wellicht ook een herinnering aan het oertype waarop de traditioneele »vier hoofden" teruggaan.

Overigens heeft Sauer mann juist bij de inhoudsverklaring der laatste categorie 't meest gelegenheid zijn gezond wetenschappelijk oordeel te toonen. Hij gaat zeer voorzichtig om met de gevaarlijke: »Neubelebung alter Germanischer Formen" en tracht zijn interpretaties van de voorstelling op historisch-stilistischen grondslag te baseeren. Tegen zijn theorie van de kalenderillustratie door een »jacht op een kudde wilde zwijnen", blijft echter het door hemzelf geopperde bezwaar gelden, dat men over 't algemeen geen geïsoleerde voorstelling van ééne maand zou verwachten, en dat, aan den anderen kant, wanneer de steenhouwer hier botweg één enkele miniatuur uit een kalender kopieerde, bloot dewijl hem die bijzonder beviel, de voorstelling door dit isolement haar eigenlijke beteekenis ook voorgoed verliest en niet meer als zoodanig kan begrepen worden. Maar Sauer mann geeft zelf zijn idee voor beter (pag. 62).

De dateering der granietdoopvonten is moeilijk. Het ornament laat te groote speling toe, de kerken, waarin de vonten staan, zijn voor een groot deel niet met zekerheid gedateerd. Ook de plaatsen te bepalen waar de stukken meestal gemaakt werden gaat niet aan; bovendien loopen de typen te veel uiteen om ze op één plek te lokaliseeren. Wel blijkt, dat het granieten doopvont uitsluitend in Sleeswijk voorkomt, terwijl Holstein niets belangrijks er naast heeft te stellen; althans nu niet meer.

Nu heeft deze studie voor ons alleen dan waarde, wanneer we de resultaten eens op 't geen in ons land behouden bleef, toepassen en ons de aangehaalde literatuur, zoowel als de vele reproducties ten nutte maken. Van de doopvonten in 't Nederl. Museum aanwezig ¹⁾ behooren — dit nut wierp de lectuur voor ons af — drie tot het Namensche type en één tot het Westfaalsch-Hannoversche zandsteen-type, terwijl een ander stuk voorloopig niet is thuis te brengen, maar wellicht samenhoort met een exemplaar dat zich nog in de kerk van den Burg op Texel bevindt ²⁾. In de kerk te *Hoogvoud* in Noord-Holland ³⁾ bevindt zich eveneens een voorbeeld van het Namensche slag — terwijl er hier op gewezen zij dat een *houten*

1) Eén uit Kuinre.

2) Van Arkel en Weismann, Noord-Hollandsche Oudheden, 4e druk, p. 72.

3) Van Arkel en Weismann, t. a. p. pag. 39.

doopvont (als 't er tenminste een is) van zeer ruwen vorm, op vier stutten, die saam met de kuip uit één boom gehakt zijn, in 't Friesch Museum te Leeuwarden te vinden is; eventueel niet onbelangrijk, omdat houten doopvonten zoo zeldzaam zijn.

Maar dit weinige slechts als vingerwijzing naar allerlei nog te maken studies, die thans door de *Commissie tot Opname van Monumenten* reeds voor drievierde zullen worden voorbereid, en waarbij van het aangekondigde wérkje partij kan getrokken worden.

Over 't algemeen een nuchter en pretentieloos geschreven boekje, zooals men er meer zou wenschen; dat mag hier nog wel eens met de meeste waardeering gezegd worden!

W. VOGELSANG.

Catalogus van de Prentverzameling der gemeente Leiden, door Mr. J. C. Overvoorde, archivaris der Gemeente. 1ste Afdeling: Plaatsbeschrijving van Leiden. — Leiden, Taconis, 1906. 8°.

De gemeente Leiden verheugt zich in het bezit van een groote collectie afbeeldingen, betrekking hebbende op de geschiedenis en topografie dier stad. Deze verzameling, vroeger in het stedelijk Museum aldaar bewaard, werd reeds in 1893 gedeeltelijk overgebracht naar het gemeente-archief, terwijl in 1901 ook het overige gedeelte daarheen verhuisde.

De collectie bevat verschillende voor het gemeentebestuur vervaardigde kaarten en bestekteekeningen, voorts de verzameling, plaatsbeschrijving en geschiedenis van Le Francq van Berkhey en de in 1862 aangekochte verzameling S. van der Pauw.

Een en ander is door geschenken (legaat Mr. Ch. M. Dozy, schenking W. A. Leembruggen) en aankopen, en door vermeerdering met de reeds vroeger op het gemeente archief aanwezige collectie, zeer sterk aangegroeid, zoodat de bestaande catalogus van 1886 door een nieuwen moest vervangen worden.

De archivaris der gemeente, Mr. J. C. Overvoorde, heeft dien arbeid ondernomen. Hij heeft de verzameling in drie afdelingen gesplitst: 1°. Plaatsbeschrijving van Leiden, 2°. Geschiedenis van Leiden, 3°. Plaatsbeschrijving en Geschiedenis der Omstreken.

De eerste afdeling, bevattend 3425 nummers, is thans in druk verschenen. Zij is voorzien van een korte, zakelijke inleiding, waaraan wij de bijzonderheden over de collectie ontleenden.

De inleiding geeft bovendien aan het systeem van verdeling en bewerking, dat ons zeer practisch lijkt.

Mr. Overvoorde verdeelt de eerste afdeling onder in: 1°. verzamelwerken, 2°. plattegronden, 3°. gezichten op de stad, 4°. gezichten in de stad, waarbij de gebouwen, 5°. verkeerswegen.

Bij de splitsing tusschen Leiden en omgeving is uitgegaan van de tegenwoordige grenzen.

De plattegronden van stadsdeelten zijn onderverdeeld naar de bonnen in de volgorde der stadsuitbreiding. De volgorde van particuliere gebouwen en gezichten in de stad is hiermede in overeenstemming. De kleinere afdeelingen, zooals b.v. de hofjes, zijn alfabetisch gerangschikt.

Bij elk onderwerp zijn de afbeeldingen zoooveel mogelijk chronologisch geplaatst. Bij de gebouwen zijn ook ingedeeld de afbeeldingen van onderdeelen en van voorwerpen, die tot de bestemming van het gebouw behooren (schutterstukken bij de doelens, altaarstukken bij de kerken, enz.).

Bij de beschrijving der prenten enz. zijn tevens ingedeeld alle hierbij behorende afbeeldingen, voorkomende in boekwerken in de bibliotheek van het archief, met vermelding van het bibliotheeknummer. De aantekeningen zijn tot een minimum beperkt en verwijzen, voor zoover de prenten bij Muller en v. Someren beschreven zijn, naar de nummers van deze.

In de voorrede vermeldt de schrijver ook het systeem der afdeelingen, die nog volgen zullen. De tweede afdeeling (Geschiedenis van Leiden) zal bevatten: maatschappelijk leven, historische gebeurtenissen, wapens en portretten. Daarbij komt al wat op de Academie en het studentenleven betrekking heeft in een afzonderlijk hoofdstuk. De Afdeeling Geschiedenis en Plaatsbeschrijving der Omstreken zal bevatten, na de afbeeldingen van algemeenen aard, de gemeenten in alphabetische volgorde en bij elke gemeente achtereenvolgens de kaarten, de dorpsgezichten en de historieprenten.

Als 't geheel compleet is, zullen uitvoerige registers van persoons- en plaatsnamen daaraan worden toegevoegd. Ook zonder die registers kan men echter in het nu verschenen deel de hoofdzaken zeer gemakkelijk vinden, omdat alles zoo zeer practisch is ingedeeld en bijeengevoegd. Eerst komen de verzamelwerken, complexen van Leidsche plattegronden en stadsgezichten, waarvan o. a. in 't oog vallen groote serieën prentbriefkaarten, die later waarlijk een belangrijke bron zullen zijn voor de reconstructie van 't aspect van het Leiden van dezen tijd.

De afdeeling plattegronden omvat, onder 559 nummers, plattegronden van de stad als geheel (a^o. 860—1902) en van gedeelten der stad, met als aanhangsel de resultaten van enkele grondboringen. De collectie is zeer rijk aan geteekende plattegronden van verschillende stadsdeelten en van de stadsuitbreidingen der zeventiende eeuw, die met het bekende Chaertbouc van van Dulmenhorst (uitgegeven door Dr. W. Pleyte in »Leiden voor 300 Jaren en thans" (1874) een bijna volledig overzicht geven van de ontwikkeling der stad.

De daarop volgende rubriek: gezichten op de stad, 110 nrs. groot, bevat menig zeer belangrijk stuk, en schijnt vrijwel compleet.

Dan volgen de gezichten in de stad, 2707 nrs., de grootste rubriek van dit deel. Eerst de wallen en torens, dan de straten en grachten, de bruggen, standbeelden en pompen (hierbij een paar niet uitgevoerde ont-

werpen van pompen) en de afbeeldingen, die op waterverversching en riolen betrekking hebben. De Rijksgebouwen, weer onderverdeeld in verschillende rubriekjes, het Rijnlandshuis en de Gemeentebouwen volgen daarna. De laatste zijn in 9 rubrieken onderverdeeld. Opmerkelijk is hier vooral het groot aantal origineele ontwerpen van stadsgebouwen, waarbij belangrijke ontwerpen van A. v. 's Gravesant, P. Post, W. v. d. Helm. Ook voor interieurs vindt men hier tal van ontwerpen, o. a. de bekende van Thybault voor de ramen van den Doelen, ontwerpen voor ramen van Academie en Stadhuis, het ontwerp voor den toren der Academie (1670); schoorsteenmantels, plafondschilderingen, betimmeringen enz., die niet alleen van plaatselijk belang zijn, maar tevens in het algemeen een aardige bijdrage vormen voor de geschiedenis der toegepaste kunst in die dagen.

De kerken, kloosters, godshuizen, hofjes (niet minder dan 35), gasthuizen, inrichtingen van openbaar nut en vermaak en de particuliere gebouwen worden ook telkens in een afzonderlijke rubriek besproken.

De vijfde hoofdrubriek: verkeerswezen (51 nrs.) behandelt eerst de vaarten en wegen en daarna de spoorwegen.

Ons dunkt deze catalogus een werk, dat in alle opzichten aan de gestelde eischen voldoet, en wij hopen, dat de nog volgende afdelingen van dezelfde nauwkeurigheid en — vooral ook wat de registers betreft — van denzelfden practischen zin zullen getuigen.

W. M.

Lucas van Leyden ornemanist.

De Noord-Nederlandsche kunst had zelden een decoratief karakter. Luchtige sierlijkheid of strakke strengheid waren niet qualiteiten waar de al vroeg op het picturale gespitste zinnen hun vreugde aan vonden. De groote bloei in de eerste decenniën der 16e eeuw van de zuiver decoratieve tapsier- en glasschilderkunsten, om slechts deze te noemen, blijft grotendeels beperkt tot de Zuidelijke Nederlanden; het zou ons niet verwonderen wanneer mocht blijken dat de Crabeths wier ramen in Gouda niet van vóór 1555 dateeren, hun werkplaats naar het voorbeeld der Antwerpsche ateliers voor monumentale glasschilderkunst ingericht hebben.

Het is dan ook begrijpelijk dat die tezelfder tijd uit de nieuwe behoeften der kunstnijverheid ontstane allerbelangrijkste kunstvorm, de ornamentprent, die in Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden onmiddellijk tot bloei geraakte, in de Noordelijke provinciën haar groote meesters niet vond.

Lucas van Leyden doet aan de waarheid van deze bewering niets af. Reeds Lichtwark wees er in zijn Ornamentstich der Deutschen Frührenaissance op dat hij als ornemanist weinig beduidde: »Als Erfinder ornamentaler Gebilde spielt Lucas keine Rolle, mit Dürer oder auch nur mit Burgkmair lässt er sich nicht vergleichen. Seine Architecturen sind auffallend leer, seine Einrahmungen armselig, schwer und ohne Grazie. Sein Blattwerk hat ganz rohen

undisciplinierte Umrisse." De meer zuiver ornamentale prenten uit zijn laatste jaren, toen hij renaissance-motieven verwerkte, heeten onder invloed te staan van Dirk van Star (Vellert) en den monogrammist G. J. 1). Zoo zou een van Lucas' mooiste prenten, de tusschen twee Chimaeren hurkende Mercurius (B 162) met weinig veranderingen ontleend zijn aan een bij Bartsch (X, p. 154, n°. 18) beschreven prentje van »G. J.» waarvan zich een exemplaar te Bremen bevindt.

Wij kunnen, hoewel wij zeer geneigd zijn de waarheid er van aan te nemen, deze laatste bewering op het oogenblik niet controleeren. Voor die andere van Lucas' ornament-prenten, alle drie 1527 gedateerd, meenen

Afb. 1.

Afb. 2.

wij echter de voorbeelden gevonden te hebben, hetgeen misschien door het vijftal hier gegeven reproducties begrijpelijk zal zijn.

De kleine hoogtevulling met de twee toegekeerde rondkoppige dolfinen (afb. 1) wordt door Nagler in zijn *Monogrammisten* (IV, n°. 3513) en door Bartsch (X, pag. 158, n°. 30) beschreven. De laatste noemt het monogram, een omgekeerde R, niet; het is niet onmogelijk dat hij slechts de vrij slappe tegenzijdige copie van het prentje kende, waarvan ik een exemplaar in het Londensch prentenkabinet aantrof. Die copie toch mist het monogram.

ken om de persoon van den copïist en vooral om haar schilderachtige

1) Zie mijn identificatie van dien laatsten meester met Dirck Vellert in *Onze Kunst*, December 1906. De volgende bewijzen voor de onzelfstandigheid als ornemanst van Lucas worden gegeven òók om een daar afgelegde belofte na te komen.

qualiteiten belangwekkender copie -- eveneens tegenzijdig maar veel vergroot -- is nu het werk van Lucas van Leyden (B, 161; afb. 2). De slappere

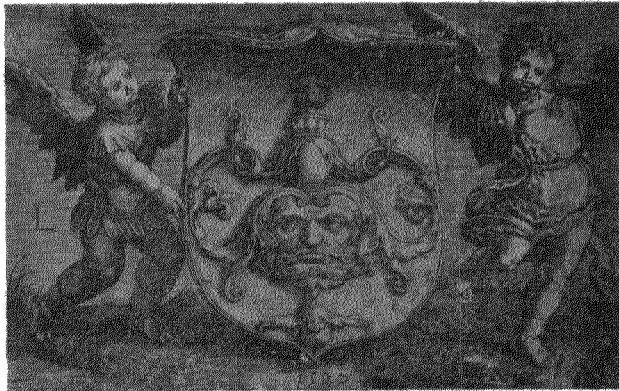

Afb. 3.

Afb. 5.

beweging van alle onderdeelen, de loggere bouw van het geheel zullen ieder ornament-gevoelige er toe brengen, aan zijn prent de prioriteit te ontzeggen.

Afb. 4.

Een nog merkwaardiger kijk in Lucas' ornamenten-arsenaal biedt de waarschijnlijk voor een dolkschede bestemde hoogtevulling met de vier kinderen (afb. 3). Het prentje dat Bartsch aarzelend aan Aldegrever toe-

schrijft (p. 449, 450) is blijkbaar van dezelfde hand als dat van den monogrammist R. (wij nemen voor het oogenblik maar aan dat de letter den graveur aanduidt, wat wij echter volstrekt niet zeker achten) en, naar wij meenen, eerder Zuid-Nederlandsch dan Westfaalsch.

Lucas heeft er een dankbaar gebruik van gemaakt voor de twee andere hier afgebeelde ornamentprenten van 1527 (B 167 en 160).

Het schild met de maske (afb. 4) is een tegenzijdige copie (met bijvoeging van schild en bodem) naar het bovenste deel van dat prentje.

Op den kop van een krijgsman (afb. 5) die, wat de compositie betreft, zeer veel overeenkomst vertoont met een prent van »G. J.», zijn de hoekvullingen weder uit het benedengedeelte van dat zelfde prentje gelichte stukken. Ook hier kan de prioriteitsvraag door de qualiteit van het kleine ornamentprentje worden beslist. Bovendien echter schijnt het reeds op het eerste gezicht onmogelijk dat de twee prenten van Lucas door een copiist tot die ééne beweging-in-de-hoogte zouden zijn saamgevoegd.

Wij meenen dat het wijzen op deze plagiaten van een overigens zoo zelfstandig kunstenaar als Lucas was, niet slechts tot genoegen van den gaarne aan reputaties knabbelenden kunsthistoricus behoeft te strekken. Het kan het inzicht in het wezen der Noord-Nederlandsche kunst weer door een voorbeeld verhelderen. Lucas was, evenals 100 jaar later Rembrandt, schilder, niet ornemanist. Men zou hem hoogstens kunnen verwijten dat hij een enkel maal de ambitie had beiden te zijn.

Zwierigheid ging het kleine mannetje, zooals Dürer hem noemt, niet goed af.

Karel van Mander verhaalt van een reis die Lucas op zijn 33ste jaar in de Zuidelijke Nederlanden maakte. Hij werd daar overal vergezeld door Jan van Mabuse »den welcken hem seer statich en prachtich droegh, hebbende aan een cleedt van goude laken, en Lucas hadde aen eenen rock van ghele zijden cameloot, dat in de sonne oock eenen glans hadde als van gout.» »Maar om dieswille» zoo gaat hij voort »dat Mabuse hem in de cleedinghe overtrof, meenen eenighe dat Lucas veracht oft te minder onder den Constaenaers soude geacht zijn gheworden.»

Van Mander gelooft er blijkbaar zelf niet veel van; toch zal er wel een typeerende waarheid in het verhaal steken.

Hun modes en hun ornament, hun zwier, moesten de Hollanders zich uit Antwerpen en Brussel halen.

N. BEETS.

„Gebrek aan Woorden”. (Ter aanvulling).

In mijn artikel »Gebrek aan woorden», geplaatst in het vorig nummer van dit tijdschrift, bleven nog enkele vaak voorkomende bewerkingen en vormen buiten bespreking die ik tenslotte toch meen te moeten behandelen.

Van verschillende zijden heeft men er mij op gewezen, dat bij de houtverbindingen, het »zwaluwen» niet genoemd is. Ik erken dit gaarne,

maar meen tot mijn verontschuldiging te mogen tegenwerpen, dat de houtverbindingen, wier officieele namen reeds in vele vak-boeken voorkomen, slechts terloops en volledigheidshalve zijn opgenomen. Blijkt het, dat men elders een *ander*, beter woord voor »zwaluwen» heeft, dan zal het mij aangenaam zijn zulks te vernemen. Gaarne wist ik ook, of overal in ons land de gaten »zwaluwen», de wigvormige pennen »mannetjes» genoemd worden.

Voorts: Kent men overal het woord »biljonneeren»¹⁾ of »biljoeneeren» voor het uitschulpen van kanten aan binten, balken en regels? Volgen de schulpingen elkaar in vaste volgorde op. in een saamstelling van — (— dan noemt men dit, naar mij bekend werd: »kikkerbil-biljonneering. — Is »uitgronden», d.w.z.: gelijkmatig vlak uitdiepen van een plank of balk, gelijk aan: »uitlooieeren»? of, waarvoor gebruikt men anders dit laatste woord?

Is de term papegaaibekprofiel voor een scherp, gestrekt-kwartrond profiel algemeen bekend?

Kent men, voor het vreemde profiel van de kap op Friesche kasten (keefsten), dat, van het bolle fries af, hol buitenwaarts in de hoogte steekt den naam »kwispedorprofiel»?

Kan men zich vereenigen met ons voorstel, om het eigenaardig ornament van afwisselend verticale streepjes en punten, dat sedert de éérste jaren der 16e eeuw telkens als randversiering voorkomt: »sleufband» te noemen?

W. V.

Personalia.

Bij Kon. Besluit is Dr. W. Vogelsang, onder-directeur van het Ned. Museum te Amsterdam en mederedacteur van dit bulletin, benoemd tot Hoogleeraar in de aesthetiek en de kunstgeschiedenis aan de Universiteit te Utrecht.

Verbetering.

Bl. 38 voorlaatste alinea, lees: Nu heeft de Crayer van deze compositie ook een prent gemaakt, waar de uitgever Joannes Meyssens onder liet zetten »Eximii Gasparis de Crayer» (enz.).

Bl. 39 Arcteon, lees: Acteon, en alequot, lees: aliquot.

Bij het afdrucken zijn de clichés voor bladz. 18 en 19 verwisseld. De lezer denke zich derhalve het onderschrift blz. 18 bij de afbeelding blz. 19 en omgekeerd.

1) Prof. Te Winkel was zoo vriendelijk mij, op mijn aanvraag naar de herkomst van dit vreemde woord, te antwoorden, dat het zeer mogelijk samenhang met het oud-Fransche »Bille» = boomstronk, bestemd om verdeeld te worden. (Egger. Diction. Etymologique). Billon beteekent in 't Fransch, reeds sedert de 13e eeuw, »afschuining».